

Grzegorz Michalak

ORCID 0000-0003-2497-0792

„Szlakiem Reformacji” – czasopismo Wileńskiego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego (Jednoty Wileńskiej)

Streszczenie: Przedmiotem niniejszego artykułu jest omówienie wybranej tematyki czasopisma konfesyjnego „Szlakiem Reformacji”, które wydawane było w latach 1936–1939 jako oficjalny organ prasowy Wileńskiego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego (Jednoty Wileńskiej), będąc zarazem odpowiedzią na analogiczne czasopismo „Jednota”, którego wydawcą był Konsystorz reformowany w Warszawie. „Szlakiem Reformacji” pozwalało promować działalność Jednoty Wileńskiej w okresie międzywojennym – nie tylko pracę duszpasterską, ale również społeczną oraz kulturotwórczą. Wiele miejsca poświęcono także historii przedrozbiorowej Rzeczypospolitej, przy czym zawsze starano się przedstawić dzieje i zasługi Jednoty Litewskiej oraz jej przedstawicieli.

Słowa kluczowe: Kościół Ewangelicko-Reformowany, kalwinizm, Jednota Wileńska, czasopisma protestanckie

Summary: „Trail of Reformation” – the journal of the Evangelical-Reformed Church of Vilnius (Vilnius Brethren)

The subject of this article is to describe selected themes of the confessional periodical „Szlakiem Reformacji” („Trail of Reformation”), which was published in 1936–1939 as an official press organ of the Evangelical-Reformed Church of Vilnius (Vilnius Brethren, Jednota Wileńska), and at the same time was an answer to an analogous magazine „Jednota” („Brethren”), whose publisher was the Evangelical Reformed Church in the Republic of Poland (Warsaw Brethren, Jednota Warszawska, Kościół Ewangelicko-Reformowany w RP). „Szlakiem Reformacji” allowed promoting the activity of Vilnius Brethren in the interwar period – not only pastoral work, but also social and cultural activities. Much space was also devoted to the history of the pre-partition Polish-Lithuanian Commonwealth, while always trying to present the history and merits of the Lithuanian Brethren (Jednota Litewska) and its representatives.

Keywords: Evangelical-Reformed Church, Calvinism, Vilnius Brethren, Protestant periodicals

Jednota Wileńska i jej funkcjonowanie

Działający na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej Wileński Kościół Ewangelicko-Reformowany był spadkobiercą funkcjonującej od XVI w. Jednoty Litewskiej. Protestantyzm reformowany (kalwinizm) pojawił się w Wielkim Księstwie Litewskim już w czasach Reformacji. Ustrój kościelny tego wyznania był synodalny, a źródło prawa stanowiły kanony synodów oraz „Agenda Wielka” z 1636 r.¹ W XIX w. większość wiernych stanowili Polacy, przez co język polski dominował w liturgii. Parafie na Żmudzi składały się natomiast z Litwinów, którzy stopniowo popularyzowali swoją mowę i zwyczaje.

Położenie wyznania ewangelicko-reformowanego zmienił koniec I wojny światowej i nowa sytuacja polityczna. Już samo odzyskanie przez Polskę niepodległości w 1918 r. było początkiem nieporozumień pomiędzy Jednotą Wileńską a Konsystorzem w Warszawie o prymat nad wyznaniem ewangelicko-reformowanym. Obie wspólnoty przedstawiały swoje racje – dla Warszawy sytuacja była oczywista z uwagi na sytuację polityczną (stoleczność), a za Wilnem przemawiała wspomniana już historyczna ciągłość od czasów Reformacji².

Konsystorz w Wilnie osłabiony został również na skutek nowych granic państwowych. Pod jego kuratelą nie znalazły się wszystkie parafie, które przed 1915 r. składały się na historyczną Jednotę Litewską. Pierwszym wydarzeniem, za sprawą którego to nastąpiło, było powstanie państwa litewskiego. W jego granicach znalazła się całość Żmudzi, dwie trzecie dawnego województwa trockiego i jedna trzecia wileńskiego. Obszar pracy duszpasterskiej dawnej Jednoty Litewskiej podzielony został również pomiędzy Polskę a Rosję Sowiecką na skutek postanowień traktatu ryskiego z 1921 r.³

Tym samym poza granicami polskimi – oraz wpływem Wilna – znalazło się wiele historycznych zborów (Kiejdany, Birże, Kielmy, Popiel, Szwabiszki

¹ W 1927 r. opracowany został *Statut ustroju wewnętrznego Wileńskiego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego (dawniej Jednoty Litewskiej)*. Zob. M. Hintz, M. Hucal, *Wielowymiarowość ewangelickiego prawa kościelnego. Analiza porównawcza i teologiczno-prawna*, Warszawa 2018, s. 76.

² Szerzej m.in. E. Cherner, *Słownik biograficzny duchownych ewangelicko-reformowanych. Jednota Litewska i Jednota Wileńska 1815–1939*, Warszawa 2018, s. 146–147; M. Kosman, *Kalwini wileńscy w okresie międzywojennym*, „Euhemer – Przegląd Religioznawczy” 1987, nr 1, s. 74–77.

³ Można z całą pewnością stwierdzić, że międzywojenna Jednota Wileńska oraz Kościół Ewangelicko-Reformowany na Litwie Kowieńskiej były organizmami charakteryzującymi się nieprzerwaną ciągłością organizacyjną, prawną i kulturową od czasów Reformacji. Co na ziemiach polskich było ewenementem.

i Radziwiliszki) oraz ważny ośrodek reformowany – Sluck. Konsystorz wileński zyskał dzięki temu jednolite polskie oblicze⁴. Z drugiej strony, po przyłączeniu do Polski Litwy Środkowej w 1922 r., odzyskano zbór w Izabelinie oraz pozyskano parafie na Wołyniu: Michałówkę, Kupiczów i Boratyn Czeski⁵.

Podział terytorium dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego sprawił, że kalwinizm na Kresach Wschodnich był poważnie osłabiony i w dwudziestoleciu międzywojennym podejmowano próby jego wzmocnienia. Korzystając z możliwości przyłączenia parafii neofickich, anglikańskich oraz polskokatolickich, zwiększono zakres terytorialny Jednoty. Poważnym echem odbiła się również kwestia konwersji celem łatwiejszego uzyskania rozvodu, czemu szczególnie sprzyjała polityka wileńskiego superintendenta, ks. Michała Jastrzębskiego⁶. Doprowadziła ona do rozłamu wśród wiernych wileńskich, *de facto* stanu wojny z Konsystorzem w Warszawie (czego wyrazem było utworzenie w Wilnie i w Warszawie filiałów konkurujących z miejscowymi parafiami)⁷, trudną do ustalenia liczbą wyznawców oraz spadkiem zaufania do tej instytucji⁸.

⁴ Liczebność ewangelików reformowanych w Republice Litewskiej wynosiła w latach 1918/1919 15–16 tys., głównie Litwinów. K. Kurnatowski, *Kościół Ewangelicki na Litwie*, „Szlakiem Reformacji” 1939, nr 5, s. 11–12. Por. E. Alabrudzińska, *Kościół ewangelickie na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Toruń 1999, s. 188; M. Kosman, *Litewska Jednota Ewangelicko-Reformowana od połowy XVII wieku do 1939 roku*, Opole 1986, s. 78; M. Kosman, *Kalwini wileńscy...*, art. cyt., s. 70–71, 80–81.

⁵ E. Cherner, *Słownik biograficzny duchownych ewangelicko-reformowanych*, dz. cyt., s. 26–27. Szerzej na temat Jednoty Wileńskiej w trakcie tworzenia się państwowości polskiej oraz pod jurysdykcją Litwy Środkowej: G. Michalak, *Jednota ewangelicko-reformowana w Wilnie na tle wydarzeń przedwojnia niepodległości polskiej. 1915–1922*, [w:] E. Józwiak, M. Karski (red.), *Ewangelicy w Niepodległej*, Warszawa 2018, s. 69–79.

⁶ Jednota Wileńska korzystała w okresie międzywojennym z luki prawnej umożliwiającej unieważnianie/rozwiązywanie związków małżeńskich, które zawarte zostały w innych wyznaniach i powtórne udzielenie ślubu, jeśli jeden z narzeczonych był jej wiernym. Było to możliwe dzięki porozbiorowej spuściźnie prawnej, w tym przypadku przepisach dawnego Cesarstwa Rosyjskiego oraz braku możliwości uchwalenia jednolitego prawa małżeńskiego. Motywowało to wiele osób spoza Wilna do, w wielu wypadkach, fikcyjnej zmiany wyznania na ewangelicko-reformowane.

⁷ Szerzej o powstaniu parafii filialnych w Wilnie i w Warszawie: G. Michalak, *Warszawska Parafia Filialna Ewangelicko-Reformowana Synodu Wileńskiego (Jednoty Wileńskiej) w latach 1933–1939*, „Gdański Rocznik Ewangelicki” 2020, t. XIV, s. 83–108.

⁸ Szerzej: E. Cherner, *Słownik biograficzny duchownych ewangelicko-reformowanych*, dz. cyt., s. 31–32, 149–152; M. Kosman, *Kalwini wileńscy...*, art. cyt., s. 78–79.

Pomimo powyższych problemów praca duszpasterska i charytatywna Jednoty Wileńskiej budziła podziw, a jej popularyzacji z pewnością przysłużyło się własne wydawnictwo prasowe oraz obecność na łamach innych czasopism ewangelickich i codziennych oraz szeroka działalność naukowa i wydawnicza.

Powstanie wydawnictwa „Szlakiem Reformacji”

Czasopisma konfesyjne wyznania ewangelicko-reformowanego nie miały tak długiej historii, jak ich odpowiedniki konfesji ewangelicko-augsburskiej lub ewangelicko-unijnej, które wydawano jeszcze w okresie rozbiorów. Jednota Warszawska korzystać musiała wielokrotnie z „gościnności szpalt pism luterskich”, jak na przykład „Zwiastuna Ewangelicznego”, który na bieżąco drukował m.in. terminarz nabożeństw i ogłoszenia urzędowe stołecznej parafii reformowanej⁹.

W 1924 r. pojawiła się w Warszawie „Żagiew Chrystusowa”, którą wydawali warszawscy parafianie początkowo jako miesięcznik, a od 1927 r. już jako dwutygodnik¹⁰.

Na pierwsze pismo konfesyjne tradycji ewangelicko-reformowanej o szerokim zasięgu, na „Jednotę”, trzeba było czekać do 1926 r. Wileńskie środowisko periodyk traktowało jako zagrożenie dla pozycji własnej wspólnoty oraz element nacisku ze strony Konsystorza w Warszawie. Wspominano o tym wielokrotnie, na przykład w trakcie dyskusji podczas odczytywania sprawozdania z ówczesnych obrad synodalnych¹¹ oraz postanowiono przeznaczyć odpowiednią sumę pieniędzy na własne wydawnictwo. Wolą Synodu Jednoty Wileńskiej było nadanie mu charakteru ściśle konfesyjnego. Nie podjęto jednak wiążących decyzji odnośnie do zarówno jego kształtu, jak i częstotliwości ukazywania się¹². Zdaniem Jarosława Kłaczkowa, powstaniu czasopisma przeszkodzić mógł brak dziennikarzy wywodzących się ze środowiska wileńskich ewangelików, którym można było powierzyć pisanie artykułów. Pośrednią

⁹ W. Gastpary, *Polskie czasopisma ewangelickie aż do drugiej wojny światowej*, „Rocznik Teologiczny” 1975, nr 1, s. 107–108. Zob. również: G. Michalak, *Nabożeństwo ewangelicko-reformowane w parafii warszawskiej w XIX wieku*, „Rocznik Teologiczny” 2019, nr 1, s. 83–84.

¹⁰ E. Alabrudzińska, *Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939*, Toruń 2004, s. 205.

¹¹ Obrady synodalne trwały od 9 do 13 lipca 1926 r.

¹² J. Kłaczkow, *Czasopiśmiennictwo protestanckie w Polsce w latach 1918–1939*, Toruń 2003, s. 173–174; tenże, *Protestanckie wydawnictwa prasowe na ziemiach polskich w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, Toruń 2008, s. 106.

przyczyną była również mała liczebność grupy docelowej czasopisma, czyli wiernych Jednoty Wileńskiej¹³.

Czasopismo wileńskie powstało dopiero w kwietniu 1936 r. na mocy stosownej uchwały synodalnej. Zatytułowano je „Szlakiem Reformacji”. W pierwszym jego numerze, w rubryce „Słowo dla czytelników”, potrzebę jego istnienia umotywowano chęcią podążania za szlakiem reformatorów, w tym Jana Kalwina i Jana Łaskiego Młodszeo. Pismo miało być „symbolem i znakiem naszego życia w Wolnej i odrodzonej Ojczyźnie naszej”¹⁴. Zdaniem Marcelgo Kosmana, już sam tytuł periodyku dowodził, że „jego twórcom przyświecał inny cel niż redaktorom warszawskiej «Jednoty», w której nacisk położono na sprawy współczesne”¹⁵.

Pierwszy numer periodyku ukazał się w kwietniu 1936 r. i był podwójnym wydawnictwem za okres styczeń–kwiecień. Od początku roku 1937 zaczęły wychodzić pojedyncze numery, już bez adnotacji miesięcznej. Ostatni ukazał się w maju 1939 r., jako piąty z planowanych prawdopodobnie sześciu¹⁶. Przyczyną zaprzestania wydawania czasopisma, a także działalności kościelnej parafii wileńskiej było zajęcie Wilna przez armię sowiecką w 1939 r., a następnie włączenie miasta i całej Wileńszczyzny w granice Litwy¹⁷.

Redakcja czasopisma mieściła się w budynkach parafialno-konsystorskich przy ulicy Zawalnej 11/4. Jako redaktor czasopisma widniał ks. superintendent M. Jastrzębski, a od 1938 r. ks. Aleksander Piasecki¹⁸. Wydawcą był początkowo kontrowersyjny działacz kościelny Bronisław Iżycki-Herman, ale w maju

¹³ Najbardziej znany reformowany publicysta – Paweł Hulka-Laskowski – związany był z warszawską „Jednotą”. Zob. J. Kłaczko, *Czasopiśmiennictwo protestanckie...*, dz. cyt., s. 174.

¹⁴ Tenże, *Protestanckie wydawnictwa prasowe...*, dz. cyt., s. 106, 359.

¹⁵ M. Kosman, *Litewska Jednota Ewangelicko-Reformowana...*, dz. cyt., s. 92–93.

¹⁶ Łącznie ukazały się 23 numery czasopisma, tyle że w 14 egzemplarzach, ponieważ kilka wydań było podwójnych.

¹⁷ J. Kłaczko, *Czasopiśmiennictwo protestanckie...*, dz. cyt., s. 378; tenże, *Protestanckie wydawnictwa prasowe...*, dz. cyt., s. 110. Por. M. Kosman, *Litewska Jednota Ewangelicko-Reformowana...*, dz. cyt., s. 138–139. Na skutek decyzji okupantów wszystkie polskie organizacje społeczne oraz kościelne musiały przestać funkcjonować. Wówczas też Jednota Wileńska została wchłonięta przez litewską. Zob. E. Cherner, *Słownik biograficzny duchownych ewangelicko-reformowanych*, dz. cyt., s. 32–34.

¹⁸ Jeszcze za życia ks. Michała Jastrzębskiego faktycznie obowiązki redaktora naczelnego pełnił ks. Piasecki, ale podawany był jako redaktor prowadzący. Po śmierci ks. Jastrzębskiego w 1938 r. charakter jego pracy na rzecz wydawnictwa był już bezdyskusyjny.

1936 r. jego obowiązki przejął Synod. Wszystkie numery czasopisma wydrukowano w drukarni „Świt”, mającej siedzibę w Wilnie przy ulicy Wielkiej 40¹⁹.

Kierownictwo Jednoty Wileńskiej zdołało zaprosić do współpracy czołowych publicystów ewangelickich oraz działaczy kościelnych okresu międzywojennego, do których zaliczyć można było Wojciecha Wrzosa, ks. Pawła Dilisa, B. Iżyckiego-Hermana, ks. Aleksandra Piaseckiego, Wacława Gizberta Studnickiego, ks. Michała Jastrzębskiego, Włodzimierza Sakowicza, Pawła Hulkę-Laskowskiego, Jana Niedzielskiego, ks. Jana Pospiszyla, Wacława Jadźwińskiego, Czesława Lechickiego, ks. Emila Jelinka, ks. Piotra Gorodiszczka, ks. Konstantego Kurnatowskiego, Stanisława Szostakiewicza i Zygmunta Witkowskiego²⁰.

Jarosław Kłaczek, powołując się na listę 597 prenumeratorów z lat 1938–1939, wskazuje, że pismo rozprowadzane było głównie wśród wiernych z terenu parafii wileńskiej, którzy wpłacali często kwoty wyższe niż wymagana opłata roczna, czyli 1 zł w skali roku, przy czym pojedynczy numer kosztował 30 groszy. Część prenumeratorów, jak na przykład duchowni (m.in. ks. Kurnatowski), wpłacała większą kwotę od należnej. Pozwoliło to wysłać pismo czytelnikom pozostającym w trudniejszej sytuacji materialnej²¹. „Szlakiem Reformacji” dystrybuowano również w Warszawie przez kancelarię parafii filialnej, z siedzibą przy ulicy Grójeckiej 27 m. 3. Informuje o tym specjalna notatka na okładce części numerów w zbiorach Biblioteki Narodowej²².

¹⁹ Por. J. Kłaczek, *Czasopiśmiennictwo protestanckie...*, dz. cyt., s. 174; tenże, *Protestanckie wydawnictwa prasowe...*, dz. cyt., s. 106–107. Zob. M. Kosman, *Litewska Jednota Ewangelicko-Reformowana...*, dz. cyt., s. 92–93.

²⁰ Szostakiewicz i Witkowski byli członkami Rady Kościelnej Filiału Jednoty Wileńskiej w Warszawie. Zob. Z. Witkowski, S. Szostakiewicz, *Do ogółu P. T. Parafian [warszawskiego filiału ewangelicko-reformowanego]*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 2–3, s. 34–35. Por. J. Kłaczek, *Protestanckie wydawnictwa prasowe...*, dz. cyt., s. 109.

²¹ J. Kłaczek, *Czasopiśmiennictwo protestanckie...*, dz. cyt., s. 174–175, 379; J. Kłaczek, *Protestanckie wydawnictwa prasowe...*, dz. cyt., s. 110, 359–360. Za: Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne [Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, LVIA], F606-9. [*Rada Kościelna. Varia do 1940*], k. 204–207, 210–212. Warto zaznaczyć, że egzemplarze w zbiorach Biblioteki Narodowej zawierają adnotację informującą prawdopodobnie o czytelnikach danego numeru, za sprawą których zasiłyły one następnie zbiory biblioteczne. Wśród nich wymienić można redakcję „Jugendsieg” (ulica Marszałka Piłsudskiego 14, Więcborg), Władysława Wielhorskiego (ulica Zakrętowa 16-2, Wilno), Bronisława Krzyżanowskiego (ulica Jasińskiego 6-4, Wilno), Ministerstwo Skarbu (ulica Rymarska 3/5, Warszawa) oraz Stanisława Pieńkowskiego (Urząd Wojewódzki w Poznaniu).

²² Kancelaria filiału warszawskiego wymieniona jest na odwrocie numerów 3–4 i 5–6 z 1937 r.

Pojawienie się czasopisma przyjęte zostało dobrze przez społeczność protestancką, co jeden z redaktorów „Zwiastuna Ewangelicznego” wyraził następującymi słowami, zaznaczając precyzyjnie jego misję: „nowego kolegę życzliwie witamy w naszym gronie. Szczęść Boże! Ponieważ Jednota Wileńska leży na uboczu od ewangelickiego gościńca w Polsce przeto nowe pismo informuje ogół jakim szlakiem Kościół Wileński szedł, idzie i iść zamierza. Te autentyczne i autorytatywne wiadomości wielu powita z radością”²³.

Kształt czasopisma

Każdy numer „Szlakiem Reformacji” dzielił się na stałe rubryki oraz artykuły poza nimi. Trzeba zaznaczyć, że w przypadku tych rubryk, szczególnie przedstawiających bieżące wydarzenia, ich autorzy pozostawali znacznie częściej nieznanymi lub podpisani byli zaledwie inicjałami – w przeciwieństwie do felietonów oraz dłuższych tekstów.

Ważną rolę odgrywała „Kronika”, która komentowała bieżące wydarzenia z kraju, szczególnie związane z protestantyzmem oraz ruchem ekumenicznym. Dużo miejsca poświęcono także Kościołom protestanckim w innych krajach²⁴. Rubryka „Z prasy” prezentowała natomiast ważniejsze, zdaniem redaktorów, przekazy prasowe oraz często z nimi polemizowała.

Z punktu widzenia dorobku naukowego i kulturalnego wileńskiego środowiska konieczne stało się wyodrębnienie stosownej części numeru do prezentacji najnowszych wydawnictw książkowych, których tematyka dotyczyła historii polskiego protestantyzmu lub jego bieżących spraw²⁵. W tym celu w „Bibliografii” wśród wielu przykładów znalazło się m.in. krytyczne omówienie publikacji rzymskokatolickiego duchownego Stefana Grelewskiego pt. *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*²⁶. Ks. Aleksander Piasecki, polemizując z jej

²³ Cyt. za: *Nadestane książki i pisma*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1936, nr 22, s. 213.

²⁴ Niekiedy zdarzały się artykuły poświęcone protestantyzmowi za granicą, których tematem była współpraca ekumeniczna, możliwości jednoczenia się Kościołów różnych tradycji oraz status ewangelicyzmu we Francji. Przykładem tego jest numer 4. z 1939 r.: *Francja ewangelicka*, s. 7–13; J. Szeruda, *O jedność chrześcijan*, s. 3–6; tenże, *O jedność chrześcijan (ciąg dalszy)*, „Szlakiem Reformacji” 1939, nr 5, s. 12–14.

²⁵ Od tej reguły stosowano nieraz wyjątki, czego przykładem omówienie dzieła *Szlachta kalwińska w Polsce* autorstwa Szymona Konarskiego, który przedstawił w nim genealogię kilkuset rodów, wśród których przeważały te pochodzenia litewsko-ruskiego. Datą zamykającą badania był rok 1825. Zob. *Nowe cenne wydawnictwo*, „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 1–2, s. 48–49.

²⁶ Zob. S. Grelewski, *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*, Lublin 1937.

autorem, przekonany o złym stanie polskiego protestantyzmu, a zwłaszcza wyznania reformowanego, przytoczył jego własne publikacje prasowe, w których kapłan wypowiadał się życzliwie o kalwinizmie w czasach przedrozbiorowych, wskazując również na ważny aspekt tożsamościowy²⁷. Rubryka ta zawierała także krótki opis zawartości bieżących wydawnictw Wileńskiego Synodu Ewangelicko-Reformowanego²⁸.

W latach 1938–1939 ze „Szlakiem Reformacji” powiązany był „Głos Młodzieży”, redagowany kolegiąlnie przez członków Koła Młodzieży Ewangelicko-Reformowanej im. Mikołaja Reja w Wilnie²⁹.

Wyznania ewangelickie na łamach czasopisma

Omówienia pracy duszpasterskiej ukazały się na łamach czasopisma na przykładzie pojedynczych artykułów: *Praca duszpasterska w Wileńskim Kościele Ewangelicko-Reformowanym*³⁰, *Synod Wileńskiego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w 1936 r.*³¹, *Rzut oka na pracę kościelno-społeczną Wileńskiego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w roku synodalnym 1936-37*³², bądź też w stałej rubryce, jak na przykład „Z życia naszego Kościoła” (później „Ze spraw naszego Kościoła”) – kronice bieżących wydarzeń z życia kościelnego w Polsce i na świecie, ze szczególnym uwzględnieniem wydarzeń w ramach protestantyzmu oraz raportów z bieżących działań (na przykład sprawozdania Rady Kościelnej w Wilnie, ważne przemówienia³³, relacje

²⁷ A. Piasecki, [„Bibliografia”], „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 5–6, s. 55–62. Zob. Bojan, *Zamęt u kalwinów (dokończenie)*, „Gazeta Kościelna” 1938, nr 34, s. 535–537.

²⁸ Zob. m.in. W. Sakowicz, [„Bibliografia”], „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 3–4, s. 39–42.

²⁹ A. Uljasz, *Czasopisma wyznaniowe na straży polskości. Z przeszłości prasy luteranckiej i kalwińskiej do 1939 roku*, „Rocznik Bibliologiczno-Prasoznawczy” 2010, nr 2, s. 76.

³⁰ M. Jastrzębski, *Praca duszpasterska w Wileńskim Kościele Ewangelicko-Reformowanym*, „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 1–2, s. 34–37.

³¹ P. Dilis, *Synod Wileńskiego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w 1936 r.*, „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 3–4, s. 19–23.

³² Ks. Paweł Dilis scharakteryzował działalność Jednoty Wileńskiej w następujących obszarach: posługa duszpasterska, praca misyjna, wychowanie młodzieży, działalność charytatywna i społeczna, działalność wydawnicza, prowadzenie bibliotek i archiwum oraz działalność organizacji, w tym Towarzystwa im. Jana Łaskiego. P. Dilis, *Rzut oka na pracę kościelno-społeczną Wileńskiego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w roku synodalnym 1936–37*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 3–4, s. 17–20.

³³ *Przemówienie inauguracyjne ks. prof. dra Konstantego Kurnatowskiego, Superintendenta Generalnego Kościoła Wileńskiego Ew. Reform. w kościele wileńskim dn. 18 września 1938*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 5–6, s. 1–3.

z obrad synodalnych³⁴, ordynacji duchownych³⁵, świąt³⁶, uroczystości poświęceń kościołów³⁷, działalności poszczególnych parafii, filiałów³⁸ i placówek misyjnych³⁹, wizyt gości zagranicznych – jak delegacji anglikańskiej⁴⁰, czy opinii prawnej na temat rozwodów w Kościele wileńskim⁴¹ lub sprawozdań z kolonii letnich dla dzieci⁴²), znaczenia aktywności kościelnych⁴³, przeglądu prasy czy tekstów polemicznych. Trzeba również nadmienić o wielu artykułach źródłowych, na przykład na temat regulaminu Rad Kościelnych Jednoty Wileńskiej z 1937 r.⁴⁴ czy działalności Kościołów protestanckich w Polsce oraz za granicą (sprawozdania z międzynarodowych konferencji, w których uczestniczyli duchowni wileńscy)⁴⁵.

Z uwagi na trudne relacje Jednoty Wileńskiej z Kościołem Ewangelicko-Reformowanym w RP, ma łamach czasopisma ważne miejsce zajęło prowadzenie polemik i odpowiedzi na kontrowersyjne publikacje w prasie codziennej oraz

³⁴ *Synod Nadzwyczajny Wileńskiego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w dn. 17–18 września 1938 r.*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 5–6, s. 27–30.

³⁵ *Uroczystości ordynacyjne w Wileńskim Kościele Ewangelicko-Reformowanym*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 5–6, s. 30–31.

³⁶ *Święto Matki w Zborze Wileńskim*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 2–3, s. 35–37.

³⁷ [*Uroczystość poświęcenia Misyjnego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Białymstoku*], „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 5–6, s. 12–13.

³⁸ Z. Witkowski, S. Szostkiewicz, *Do ogółu P. T. Parafian [warszawskiego filiału ewangelicko-reformowanego]...*, s. 34–35.

³⁹ P. Dilis, *Mój pobyt na Wołyniu*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 1, s. 24–25.

⁴⁰ [*Goście z Anglii wśród nas*], „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 5–6, s. 13.

⁴¹ Mecenas Leon Kulikowski wyjaśnił także, na podstawie prawa wewnętrznego Jednoty Wileńskiej, jej stosunek do prawa krajowego w zakresie małżeństw, szczególnie w odniesieniu do odziedziczonych po zaborcach rozwiązań o zasięgu dzielnicowym. Zob. L. Kulikowski, *Rozwody w Kościele wileńskim*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 5–6, s. 11–23.

⁴² *Kolonie letnie w Omelanach 1938 r.*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 5–6, s. 31–32.

⁴³ *Wartość szkoły niedzielnej*, „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 5–6, s. 11; [*Z działalności Koła Pań przy Parafii Ewang.-Ref. w Wilnie*], „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 5–6, s. 14–15. Warto zauważyć także artykuł warszawskiego duchownego reformowanego, ks. Emila Jelinka, poświęcony szkołom niedzielnym. Duchowny był znany z życzliwego stosunku do Jednoty Wileńskiej oraz współpracował z nią na wielu płaszczyznach. Przyjaźnił się również z ks. Pawłem Dilisem. Zob. E. Jelinek, *Szkoły niedzielne w Polsce*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 5–6, s. 31–33.

⁴⁴ Zob. *Regulamin Rad Kościelnych działających na terenie jurysdykcji Synodu Wileńskiego Ewangelicko-Reformowanego*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 3–4, s. 31–34. Por. J. Kłaczek, *Protestanckie wydawnictwa prasowe...*, dz. cyt., s. 108.

⁴⁵ Zob. P. Gorodiszcz, *Refleksje i plon Wszechświatowego Kongresu Kościołów w Anglii w roku ubiegłym*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 2–3, s. 23–27; *Pokojowa konferencja w Larviku w dniach 23–30 sierpnia 1938 roku*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 5–6, s. 23–25.

konfesyjnej innych wyznań⁴⁶. Jednota Wileńska broniła się przed zarzutami o nadużywanie swoich kompetencji celem udzielania masowych rozwodów⁴⁷. Jak zauważył J. Kłaczek, polemiki z „Jednotą” były obecne na łamach pisma już od pierwszego jego numeru⁴⁸. Na prowadzenie polemik z przeciwnikami ideologicznymi oraz publicystami, którzy nie wykazywali „dostatecznej orientacji w przeszłości i teraźniejszości kalwinizmu”, zwrócił uwagę również M. Kosman⁴⁹

Przykładem tego, że Jednota Wileńska wyrażała otwartość na współpracę z Jednotą Warszawską, jest opublikowanie, w pierwszym numerze z 1936 r., protokołu ze spotkania przedstawicieli władz obu Kościołów. Stronę warszawską reprezentowali m.in. ks. superintendent Stefan Skierski i ks. Ludwik Zaunar, a wileńską m.in. ks. superintendent Michał Jastrzębski i ks. Jan Kurnatowski⁵⁰. Na dalszych stronach znalazła się polemika ze sprawozdaniem z tego wydarzenia, opublikowanym w marcowej „Jednocie”, które – zdaniem przedstawicieli wileńskich – w niedokładny sposób przedstawiło wygłoszone opinie ks. Zau-nara. Autor tekstu, którym prawdopodobnie był ks. Piasecki, wskazał, że postulowane często i od wielu lat połączenie obu Kościołów jest nierealne z uwagi na duże różnice między nimi⁵¹.

W numerze trzecim z 1937 r. opublikowano szereg tekstów poświęconych dalszej dyskusji z Konsystorzem w Warszawie. Numer otwierało *Wyjaśnienie* Kolegium Kuratorów odnoszące się do notki z wileńskiego czasopisma

⁴⁶ Zaznaczyć trzeba również, że zarówno „Jednota”, jak i „Szlakiem Reformacji” wykorzystywane były przez władze swoich Kościołów jako narzędzia prowadzenia wzajemnych dyskusji.

⁴⁷ Zob. L. Kulikowski, *Rozwody w Kościele wileńskim*, art. cyt., s. 11–23.

⁴⁸ J. Kłaczek, *Czasopiśmiennictwo protestanckie...*, dz. cyt., s. 175, 379.

⁴⁹ M. Kosman, *Litewska Jednota Ewangelicko-Reformowana...*, dz. cyt., s. 93. Autor wskazał na opublikowaną w numerze 5–6 z 1938 r. polemikę z Melchiorem Wańkowiczem, który kwestionował wyniki pracy misyjnej ewangelików reformowanych wśród ludności wiejskiej. Tamże, s. 139. Zob. M. Wańkowicz, *Prawosławni kalwini*, „Kurjer Poranny” 1938, nr 246, s. 3–4.

⁵⁰ A. Piasecki, M. Jastrzębski, *Protokół posiedzenia konferencji przedstawicieli Jednot Ewangelicko-Reformowanych Warszawskiej i Wileńskiej, które odbyło się 26 stycznia 1936 r. w sali Konsystorza Ewangelicko-Reformowanego w Wilnie przy ulicy Zawalnej Nr. 11*, „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 1–2, s. 31–33.

⁵¹ Jednota Wileńska widziała w możliwości połączenia z Jednotą Warszawską zagrożenie dla swojej tożsamości i często odżegnywała się od tych propozycji. Szczególnie w korespondencji z władzami państwowymi przywoływano przykłady różnic organizacyjnych i tradycji religijnej. *Odgłosy konferencji wileńskiej*, „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 1–2, s. 33–34.

„Słowo”, w którym przedstawiono, inspirowaną przez warszawskie środowisko, krytykę poczynań wileńskich reformowanych⁵². Praktyka udzielania rozwodów przez Jednotę Wileńską opisana została na następnych stronach przez anonimowego publicystę w odpowiedzi na teksty prasowe publikowane zarówno w prasie codziennej, jak i „Jednocie”⁵³. W numerze 5-6, poza tekstem P. Hulki-Laskowskiego, który polemizował z szeregiem wydawnictw⁵⁴, zamieszczono polemikę z przekazem Katolickiej Agencji Prasowej, jakoby działania Jednoty potępione zostały przez środowisko warszawskie. Autor wyjaśnił organizacyjną niezależność od władz innych Kościołów⁵⁵.

W 1938 r. na łamach pisma opublikowano w całości list Aleksandry-Janiny Witkowskiej, która była członkinią filiału warszawskiego. Witkowska, krytykując trudne relacje między Konsystorzami oraz ataki na łamach prasy, inspirowane, jej zdaniem, przez władze Jednoty Warszawskiej, zapowiedziała również zaprzestanie uczęszczania na nabożeństwa do stołecznej parafii na Lesznie⁵⁶.

Na łamach „Szlakiem Reformacji” dużo miejsca poświęcono również współpracy Jednoty Wileńskiej ze swoim odpowiednikiem z Republiki Litewskiej, którą nawiązano w 1938 r. Dążono wówczas do odbudowy więzi między obiema wspólnotami, a szczególnie wyraźnie podkreślono fakt normalizacji relacji na linii Polska–Litwa. Wyrazem zbliżenia było nie tylko wzajemne respektowanie własnych tradycji poprzez zaznaczenie, że oba Kościoły są tak naprawdę jednym, ale podzielonym granicą państwową. Relacje z Konsystorzem w Birżach były widoczne na łamach „Szlakiem Reformacji” także na przykładzie tekstu wygłoszonego na pogrzebie ks. Jastrzębskiego przez generalnego superintendenta z Litwy ks. Pawła Jakubenasa⁵⁷ oraz zamieszczonego w maju

⁵² B. Iżycki-Herman, *Wyjaśnienie Kolegium Kuratorów Kościoła Wileńskiego Ewang.-Reform.*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 3–4, s. 1–2. Zob. *Enuncjacja Konsystorza Ewangelicko-Reformowanego w RZPL Polskiej*, „Słowo” 1937, nr 182, s. 4.

⁵³ *Warszawa – Wilno*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 3–4, s. 3–7.

⁵⁴ P. Hulka-Laskowski, „*Pro domo mea*”, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 5–6, s. 23–28.

⁵⁵ *Szlakiem oszczerstw*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 5–6, s. 28–29.

⁵⁶ A.-J. Witkowska, *List do redakcji*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 1, s. 26–27.

⁵⁷ Uroczystości żałobne ks. Jastrzębskiego odbyły się 18 czerwca 1938 r. w Wilnie. Duchowny został pochowany na miejscowym cmentarzu reformowanym. J. Kłaczko, *Protestanckie wydawnictwa prasowe...*, dz. cyt., s. 108–109. Zob. P. Jakubenas, *Przemówienie żałobne Ks. Dr-a P. Jakubenasa Superintendenta Generalnego Kościoła Ewang.-Reform. na Litwie*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 4, s. 6–9; *Pogrzeb ś.p. Superintendenta Generalnego Wileńskiego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego Ks. Michała Jastrzębskiego*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 4, s. 14–15.

1939 r. obszernego sprawozdania z działalności tejże Jednoty, które sporządzone zostało przez ks. Konstantego Kurnatowskiego⁵⁸.

Do artykułu ks. Kurnatowskiego poświęconego ewangelicyzmowi reformowanemu na Litwie Kowieńskiej nawiązał po latach M. Kosman, zwracając uwagę na to, że jego autor „z całkowitą sympatią wypowiadając się o bratniej Jednocie, której z resztą do niedawna sam był członkiem, zanim przeszedł na stanowisko superintendenta w Wilnie, zakonkludował: «Kościół reformowany na Litwie nie jest obcym ciałem, ale [...] Kościołem o najlepszym sensie narodowym»⁵⁹.

Zdaniem Elżbiety Alabrudzińskiej o współpracy z Jednotą na Litwie „wyrażano się z dużą życzliwością – podkreślano przy tym litewski charakter narodowościowy, znaczny udział w życiu kościelnym polityków litewskich, w tym członków rządu, jak również litewskiej inteligencji i wojskowych. Zwracono ponadto uwagę na duży udział kobiet w pracach Kościoła – przede wszystkim na niepraktykowane w Polsce obejmowanie funkcji kuratorów⁶⁰.

Superintendent Jakubenas uczestniczył także w nadzwyczajnym synodzie, który w połowie 1938 r. wybrał ks. K. Kurnatowskiego na urząd generalnego superintendenta wileńskiego, co przez badaczy określone zostało jako „akt najdalej posuniętej współpracy między obu Kościołami”⁶¹. Wyrazem sympatii do tej osoby był również artykuł poświęcony litewskiemu duchownemu z okazji 40-lecia jubileuszu jego posługi, który wypadł w roku 1939⁶².

Na łamach czasopisma ważne miejsce zajęły relacje z wydarzeń upamiętniających Reformację, jak na przykład z uroczystości upamiętniających jej rocznicę w Genewie⁶³. Publikowano także wspomnienia o zmarłych osobach,

⁵⁸ K. Kurnatowski, *Kościół Ewangelicki na Litwie...*, art. cyt., s. 8–12.

⁵⁹ Cyt. za: M. Kosman, *Kalwini wileńscy w okresie międzywojennym...*, s. 80–81. Zob. również: tenże, *Litewska Jednota Ewangelicko-Reformowana...*, dz. cyt., s. 88.

⁶⁰ Cyt. za: E. Alabrudzińska, *Kościół ewangelickie...*, dz. cyt., s. 207.

⁶¹ Cyt. za: tamże, s. 206. Zob. również: J. Kłaczek, *Protestanckie wydawnictwa prasowe...*, dz. cyt., s. 108. Zob. *Synod Nadzwyczajny Wileńskiego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w dn. 17–18 września 1938 r.*, s. 28.

⁶² W. Sakowicz, *40-lecie duszpasterstwa Ks. Dra Pawła Jakubenas superintendenta generalnego Litwy*, „*Szlakiem Reformacji*” 1939, nr 1–3, s. 16–17. Por. E. Alabrudzińska, *Kościół ewangelickie...*, dz. cyt., s. 207.

⁶³ *400-lecie Reformacji Genewskiej*, „*Szlakiem Reformacji*” 1936, nr 1–2, s. 37–38; P. Dilis, *400-lecie Reformacji w Genewie*, „*Szlakiem Reformacji*” 1936, nr 3–4, s. 16–18.

na przykład Waclawie Mackiewiczu⁶⁴ czy luterańskim duchownym ks. Aleksandrze Schoeneichu (1861-1938)⁶⁵. Redaktorzy nie zapomnieli także o publikacji kazań okolicznościowych, by wspomnieć kazanie synodalne z 1937 r. wygłoszone przez ks. J. Pospiszyla⁶⁶.

Praktykowano również poświęcanie całych numerów czasopisma konkretnym osobom. W 1938 r. postanowiono tak na przykładzie zmarłego ks. superintendenta Jastrzębskiego. W numerze czwartym opublikowano jego życiorys, zapis nutowy *Requiem*, które zostało mu poświęcone, tekst przemówień żałobnych ks. P. Dilisa i ks. superintendenta P. Jakubenasa, ks. A. Piaseckiego i innych oraz wykaz opublikowanych artykułów autorstwa zmarłego.

Zasłużony badacz polskiego protestantyzmu ks. Woldemar Gastpary zauważył, że zarówno „Jednota”, jak i „Szlakiem Reformacji” informowały nie tylko o własnym wyznaniu, ale też o sprawach wewnętrznych Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego. Co więcej, „Jednotę” zakwalifikował jako pismo dla inteligencji, które pod względem poziomu nie ustępowało wydawnictwom luterańskim. „Szlakiem Reformacji” „usiłowało być pismem o wyższym poziomie intelektualnym, co mu się zresztą nie zawsze udawało”⁶⁷.

Tematyka społeczno-polityczna

Omówienie życia społecznego i spraw publicznych bardzo często gościło na łamach „Szlakiem Reformacji”. Warto zaznaczyć, że pierwotnie, w myśl ustawy regulującej stosunki państwa z wyznaniem reformowanym, nad którą pracowano w drugiej połowie lat 30. XX w., wydawnictwo miało być pismem urzędowym wileńskiego Konsystorza. Na jego łamach planowano publikować m.in. rozporządzenia władz kościelnych i świeckich.

Wspomnianej ustawie poświęconych zostało wiele kart na łamach czasopisma, jak na przykład tekst Waclawa Zadźwińskiego, który również scharak-

⁶⁴ Waclaw Mackiewicz urodził się w 1880 r. w Warszawie. Zmarł tamże 17 listopada 1938 r., a jego pogrzeb odbył się w Wilnie na cmentarzu ewangelickim przy Małej Pohulance. Zob. Ś. P. Waclaw Mackiewicz. Kurator Synodu i Członek Konsystorza, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 5–6, s. 33.

⁶⁵ Ś. p. Ks. Dr Aleksander Schoeneich, „Szlakiem Reformacji” 1939, nr 5, s. 15.

⁶⁶ Zob. J. Pospiszyl, Kazanie synodalne wygłoszone przez ks. J. Pospiszyla w kościele wileńskim ewangelicko-reformowanym dnia 30 maja 1937 roku, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 3–4, s. 8–11.

⁶⁷ W. Gastpary, *Polskie czasopisma ewangelickie aż do drugiej wojny światowej*, art. cyt., s. 108.

teryzował wprowadzone w życie nowe zapisy prawa odnoszące się do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego⁶⁸. W podobnym tonie opublikowane zostały teksty Czesława Lechickiego, który wspominając o przygotowaniu nowych przepisów prawa wyznaniowego, wskazał na m.in. szereg zaniedbań wydawniczych, które jego zdaniem sprawiły, iż o wyznaniach protestanckich Polacy mieli małe pojęcie, czego skutkiem była również ich pozycja prawno-polityczna⁶⁹.

Elżbieta Alabrudzińska wskazuje na to, że duchowni i działacze kościelni Jednoty Wileńskiej starali się oddziaływać na swoich wiernych w duchu patriotycznym oraz pielęgnowali postawy lojalne wobec państwa⁷⁰. W roku 1939 na łamach „*Szlakiem Reformacji*” widoczna była szczególnie mocno tematyka krajowa, na przykład w numerze 1–3 przedrukowano list do wojewody wileńskiego, w którym podkreślono gotowość wiernych Jednoty Wileńskiej do służby Matce Ojczyźnie. Władze kościelne wspomniały również o przekazaniu złota na rzecz Funduszu Obrony Narodowej i Pożyczki Obrony Przeciwlotniczej i zaapelowały o ofiarność na ten cel⁷¹. 13 marca 1939 r. ogłoszone zostało przez ks. Piaseckiego kazanie celem upamiętnienia Józefa Piłsudskiego, w którym przedstawiono niektóre epizody z życia marszałka oraz jego walki o niepodległość Polski⁷².

⁶⁸ W. Zadźwiński, *Z powodu nowej ustawy wyznaniowej w Polsce*, „*Szlakiem Reformacji*” 1937, nr 1, s. 13–16. Zob. M. Hintz, M. Hucal, dz. cyt., s. 74–75.

⁶⁹ Zob. C. Lechicki, *Zawstydzające zaniedbanie*, „*Szlakiem Reformacji*” 1937, nr 1, s. 20–24; tenże, *Najpilniejszy postulat*, „*Szlakiem Reformacji*” 1937, nr 2, s. 9–14.

⁷⁰ E. Alabrudzińska, *Kościół ewangelickie...*, dz. cyt., s. 215. Warto w tym miejscu zauważyć, że nawet w tekstach o tematyce religijnej najważniejsi politycy państwowi byli wspominani przychylnie, jak na przykład prezydent Ignacy Mościcki na okoliczność dziesiątej rocznicy swojego powołania na urząd. Zob. M. Jastrzębski, *Oblicze duchowe w 1936 roku*, „*Szlakiem Reformacji*” 1936, nr 5–6, s. 4. W tym samym czasie zapowiedziano uroczystości państwowe z okazji pierwszej rocznicy śmierci Józefa Piłsudskiego, które odbyły się w Wilnie z udziałem najwyższych władz państwowych – zob. *Wiadomości ze Świata i Kościoła*, „*Szlakiem Reformacji*” 1936, nr 1–2, s. 39.

⁷¹ E. Alabrudzińska, *Kościół ewangelickie...*, dz. cyt., s. 215. Stosowne wezwanie, wraz z listem do wojewody, opublikowano na dodatkowej okładce otwierającej numer 1–3 z 1939 r. Było ono podpisane przez ks. superintendenta Kurnatowskiego i B. Iżyckiego-Hermana.

⁷² A. Piasecki, *Duch Wielkiego Marszałka czuwa. Kazanie ogłoszone w dniu 19.III.1939 r. w wileńskim kościele ewang.-reformowanym*, „*Szlakiem Reformacji*” 1939, nr 1–3, s. 3–5.

Adrian Uljasz zauważa, że na łamach „Szlakiem Reformacji” opowiadano się za poglądami sanacyjnymi, czego przykładami są przyjęcie w 1937 r. deklaracji założycielskiej Obozu Zjednoczenia Narodowego płk. Adama Koca oraz popieranie idei Funduszu Odbudowy Narodowej⁷³. Z powyższymi opiniami trudno polemizować, ale należy mieć na uwadze również to, że wyznania protestanckie są z reguły przychylnie władzom kraju, w których funkcjonują, i ich polityce.

Wśród wyróżniających się tematów o sprawach zagranicznych znajduje się krytyka bolszewizmu oraz wskazywanie, jakim był on niebezpieczeństwem również dla integralności państwa polskiego. Na przykład Jan Niedzielski określił go mianem „nowej religii antychrysta, szukającej celu i przyczyn w zaświatach”. Bolszewizm miał również zatruwać społeczeństwo i szerzyć w nim nienawiść, na przykład obiecując szczęście, a w praktyce nie spełniając obietnic ekonomicznych i socjalnych⁷⁴.

Także P. Hulka-Laskowski wspominał o sytuacji w Rosji Sowieckiej, krytykując poglądy i działalność wolnomyślicieli. Warto przytoczenia są jego słowa charakteryzujące tę ideologię: „bolszewizm zbudował podobno niejedno, ale zniszczył nieskończenie więcej. Zmechanizował człowieka, odebrał mu dostojność wolnego indywiduum, wtłoczył go w stado, okłamał, że to jest właśnie urzeczywistnieniem wolności robotnika”⁷⁵. Autor, krytykując totalitaryzmy, wziął również pod uwagę ustroje polityczne Niemiec i Włoch. W tekście pt. *Europa dzisiejsza*, napisanym pod pseudonimem T. Gruda, skupił się na podkreśleniu skutków przenikania się prądów kulturowych i politycznych w Europie⁷⁶.

Tematyka kulturalna i historyczna

Wydawnictwo wileńskie, publikując teksty popularyzujące historię, kładło duży nacisk na dzieje Jednoty Litewskiej, przedrozbiorowej Rzeczypospolitej

⁷³ P. Hulka-Laskowski, *Nasz akces*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 1, s. 2–4. Por. A. Uljasz, *Czasopisma wyznaniowe na straży polskości*, art. cyt., s. 76.

⁷⁴ J. Niedzielski, *Czy bolszewizm jest religią?*, „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 5–6, s. 9–11. Por. J. Kłaczek, *Protestanckie wydawnictwa prasowe...*, dz. cyt., s. 109–110.

⁷⁵ P. Hulka-Laskowski, *Bezbożnictwo*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 1–2, s. 7–12.

⁷⁶ T. Gruda, *Europa dzisiejsza*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 1, s. 10–12; T. Gruda, *Europa dzisiejsza (dokończenie)*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 2, s. 15–17.

Obojga Narodów, w tym szczególnie dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Co jest zrozumiałe, na łamach czasopisma działacze kościelni mieli możliwość krytyki współczesnych im decyzji politycznych.

Historia Rzeczypospolitej ukazana została między innymi przez W. Gizberta-Studnickiego w artykule pt. *Stosunek Państwa do Jednoty Litewskiej za czasów dawnej Rzplitej Polskiej*, w którym autor przywołał przykłady tolerancji religijnej za panowania Zygmunta Augusta, a potem jej respektowanie za m.in. Władysława IV Wazy, który w 1633 r. zabezpieczył prawa Kościoła wileńskiego specjalnym przywilejem. Publicysta nie mógł jednak pominąć przykładów braku tolerancji, na przykład prawnego faworyzowania Kościoła rzymskokatolickiego za czasów Wettinów, wspominając jednakże obronę praw innowierców w 1737 r. przed biskupem wileńskim. Na koniec scharakteryzował pod tym względem czasy stanisławowskie oraz stosunek Sejmu Wielkiego do kwestii dysydentów, na przykład chwalać memorial z 13 kwietnia 1790 r., którego postulatem było prawne podkreślenie znaczenia wszystkich wyznań poprzez uchwalenie odpowiednich ustaw regulujących stosunek państwa do danej grupy wyznaniowej⁷⁷. Zauważono również wzajemne związki między kulturą dawnej Rzeczypospolitej a Reformacją, o czym pisał duchowny wileński ks. A. Piasecki, wskazując, że „złoty wiek w literaturze polskiej jest zasługą Reformacji”⁷⁸.

Dzieje społeczności ewangelickiej na ziemiach polskich zaprezentowane zostały już w pierwszym numerze czasopisma. Do tej spuścizny odnoszono się, wskazując zarówno na lata chwały, jak i czasy trudne, których skutki wówczas obserwowano. Starano się podkreślać pracę ewangelików, aby odwrócić niekorzystne koleje losu. Przykładem jest artykuł *Nasze czwartki*, który poświęcono czasom I wojny światowej. Jak podkreśla jego autor, niepokoje podczas okupacji niemieckiej i postępujący zanik życia religijnego w parafii wileńskiej zrekompensovano zainicjowaniem dobrze przyjętych spotkań popularyzujących historię Jednoty⁷⁹. Historia Jednoty Litewskiej ukazana została również

⁷⁷ W. Gizbert-Studnicki, *Stosunek Państwa do Jednoty Litewskiej za czasów dawnej Rzplitej Polskiej*, „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 1–2, s. 27–31.

⁷⁸ A. Piasecki, *Wpływ reformacji na kulturę. Odczyt wygłoszony na akademii reformacyjnej w dniu 1 listopada 1936 roku*, „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 5–6, s. 6–8.

⁷⁹ Spośród wielu wygłoszonych wówczas referatów znalazły się nie tylko omówienia biografii i działalności reformatorów na Litwie, ale również wystąpienia poświęcone nowożytnemu arianizmowi, a nawet poglądom religijnym Juliusza Słowackiego. Zob. S. C., *Nasze Czwartki*, „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 1–2, s. 19–22.

na przykładzie przebiegu i procedur wyboru superintendentów przed rozbiorami, które opracował „magister praw” Edward Hłasko⁸⁰.

Licznych odniesień do bogatej historii i kultury dostarczają również teksty publicystyczne poświęcone dziejom bieżącym. Najbardziej klarownym przykładem jest krytyka postanowień traktatu ryskiego z 1921 r., której dokonał prezydent wileńskiego Konsystorza, Bronisław Iżycki-Herman. Wyraził on swój negatywny stosunek do wielu jego postanowień, a zwłaszcza do biegu granicy polsko-sowieckiej i niepotrzebnej, jego zdaniem, rezygnacji przez II Rzeczpospolitą z terytoriów wschodnich dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, które zamieszkiwali Polacy⁸¹.

Odnosząc się do kwestii swojego wyznania, Iżycki-Herman przedstawił dobra kościelne oraz przykład rozproszenia wielu współwyznawców. Wskazując na ważne dla Jednoty placówki, opisał m.in. Słuck z utworzonym w 1617 r. gimnazjum, kościołem w stylu gotyckim oraz folwarkiem Obuchowce, a także pobliskim Kopylem, wraz z kościołem i majątkiem. W jego ocenie największym złem była utrata Słucka i gimnazjum, które pomimo prowadzonej przez carat rusyfikacji „niosło daleko na wschód nauki i promieniowało kulturą polską”⁸².

W znacznie ostrzejszym tonie jest napisany kolejny felieton B. Iżyckiego-Hermana, pt. *Bądźmy gotowi!*, w którym nie tylko ponownie skrytykował postanowienia traktatu ryskiego, nazywając go „zbrodnią”, która – w jego ocenie – zamknąć miała Polsce drogę do mocarstwowości oraz dobrobytu. Skrytykował także sposób prowadzenia negocjacji pokojowych z Rosją Sowiecką na zasadzie równy z równym, a nie zwycięzca – pokonany, oraz ponownie zaznaczył, iż bolszewicy gotowi byli oddać Polsce znaczne obszary na wschodzie⁸³. Bardzo ciekawe są również przytoczone w tym tekście poglądy na bieżącą sytuację w Związku Sowieckim. Autor był zdania, że bolszewizm jest kolosem na glinianych nogach i zapowiadał jego szybki upadek⁸⁴.

⁸⁰ E. Hłasko, *Wybór superintendentów w rozwoju historycznym Jednoty Litewskiej*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 1, s. 24–26.

⁸¹ Autor wskazał również na fakt, iż w chwili zakończenia wojny, wojsko polskie okupowało tereny daleko na wschodzie, z których później musiało się wycofać.

⁸² B. Iżycki-Herman, *Pamiętajmy o kresach zakordonowych*, „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 1–2, s. 16–19.

⁸³ W przypisie załączono pełną treść otwartego listu autorstwa Floriana Świdry, dożywotniego członka Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, skierowanego do Stanisława Grabskiego z 16 grudnia 1936 r., który wspominał o zamiarach bolszewików. B. Iżycki-Herman, *Bądźmy gotowi!*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 1, s. 17–18.

⁸⁴ Tamże, s. 18–19.

Specjalne teksty poświęcone zostały biografistyce, jak na przykład osobie Erazma z Rotterdamu, którego przypomniał Szymon Czarnocki⁸⁵, oraz Elizie Orzeszkowej, o której napisał P. Hulka-Laskowski⁸⁶. Odnosząc się do czasów staropolskich, na łamach czasopisma zrelacjonowano, zapewne piórem ks. Pia-seckiego, obchody 300-lecia śmierci Piotra Skargi. W jego osobie widziano przyczynę traktowania ewangelików jako obywateli drugiej kategorii. Krytyce poddano również m.in. Unię Brzeską, ponieważ poróżnić miała katolików i prawosławnych⁸⁷. Inną, negatywnie przedstawioną postacią z czasów przed-rozbiorowych był kardynał Stanisław Hozjusz, któremu zarzucano „ciasnotę konfesyjną” i przyczynienie się do późniejszego upadku Polski⁸⁸.

Na łamach czasopisma prezentowano także sylwetki wybitnych działaczy kościelnych, na których losy ogromny wpływ miały wydarzenia krajowe. Jednym z nich jest ks. Szymon Zacius (1509-1591), który wiele lat życia poświęcił na „budowaniu fundamentów pod Kościół Ew.-Reformowany w W. X. Litewskim i Małopolsce”. Władysław Sakowicz wskazał na jego relacje z Radziwillem Czarnym⁸⁹. Przypomniano także Mariannę Grużewską, żyjącą w XVII w. działaczkę kalwińską, która związana była ze zborem w Kielmach. Zasłynęła ona m.in. twardego upominaniem się o prawa współwyznawców w sporach z duchownymi katolickimi⁹⁰. Swoje miejsce na łamach wydawnictwa otrzymał również ks. Aleksander Kawelmacher, żyjący w latach 1820-1888 autor licznych katechizmów Jednoty Litewskiej⁹¹. Wreszcie, sam biogram ks. K. Kurnatowskiego przedstawiono na okoliczność jubileuszu jego posługi duchownej oraz urodzin, które przypadły 9 kwietnia 1938 r.⁹²

⁸⁵ S. Czarnocki, *Erazm z Rotterdamu. (1467–1536)*, „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 3–4, s. 4–6.

⁸⁶ P. Hulka-Laskowski, *Powrót Orzeszkowej*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 2, s. 5–8.

⁸⁷ *Uroczystości Skargi w Wilnie w 300-letnią rocznicę zgonu*, „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 5–6, s. 27–29.

⁸⁸ Felietonista przytacza popularny w kręgach ewangelickich przełomu XIX i XX w. pogląd, iż odejście od tolerancji religijnej było jednym z elementów, który przyczynić się miał do późniejszego upadku Rzeczypospolitej. Zob. C. Lechicki, *Kto to był Hozjusz?*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 1, s. 10–16.

⁸⁹ W. Sakowicz, *Ks. Szymon Zacius. Pierwszy Superintendent Wileński*, „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 3–4, s. 7–10.

⁹⁰ Tenże, *Rola Marianny Grużewskiej w dziejach Kościoła Ew.-Ref. na Żmudzi w wieku XVII*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 3–4, s. 21–26.

⁹¹ K. Kurnatowski, *Ks. Aleksander Kawelmacher*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 2–3, s. 28–32.

⁹² *Jubileusz ks. prof. Konstantego Kurnatowskiego*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 2–3, s. 32–34.

Okazją do podkreślenia zasług ewangelików reformowanych dla Polski stała się setna rocznica śmierci Szymona Konarskiego. Zorganizowane w lutym 1939 r. ogólnopolskie obchody, do których przygotowywano się jeszcze w 1938 r., połączono z popularyzacją jego sylwetki m.in. na łamach „Szlakiem Reformacji”, w publikacjach okolicznościowych⁹³ oraz w audycjach radiowych⁹⁴.

Co trzeba zauważyć, przyczyną odniesienia się na łamach czasopisma do historii i dziedzictwa Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz zasłużonego miejsca Jednoty Litewskiej mogła być zarówno radość dla odzyskanej dopiero co niepodległości, jak i chęć podkreślenia znaczenia Jednoty Wileńskiej w okresie dwudziestolecia międzywojennego.

Warto pamiętać, że na kształt czasopisma „Szlakiem Reformacji” wpływ miały także bogate tradycje wydawnicze Jednoty Wileńskiej za sprawą powołanego w 1916 r. Towarzystwa Miłośników Historii Reformacji Polskiej im. Jana Łaskiego. W latach międzywojennych wydało ono szereg publikacji, m.in. *Monumenta Reformationis Poloniae et Lithuaniae* i *Album zabytków ewangelickich w Wilnie*⁹⁵. A znane osobistości Jednoty, jak na przykład Adam Łysakowski czy W. Gizbert-Studnicki, miały swój wkład również w pracę funkcjonujących przy synodzie komisji: archiwalnej, wydawniczej, bibliotecznej oraz opieki nad zabytkami kościelnymi i historycznymi⁹⁶.

⁹³ Zob. W. Kwiatkowski, *Szymon Konarski na tle swej epoki 1839–1939*, Wilno 1939.

⁹⁴ E. Alabrudzińska, *Kościół ewangelicki...*, dz. cyt., s. 215; M. Kosman, *Litewska Jednota Ewangelicko-Reformowana...*, dz. cyt., s. 93–94. Kazanie wygłoszone 26 lutego 1939 r., które zostało wygłoszone przez ks. Kurnatowskiego, wydrukowało również „Szlakiem Reformacji”. Zob. K. Kurnatowski, *W 100-letnią rocznicę bohaterskiej śmierci Szymona Konarskiego. Kazanie wygłoszone w dniu 26.II.1939 r. w kościele wileńskim ewang.-reformowanym*, „Szlakiem Reformacji” 1939, nr 1–3, s. 6–9. Zob. również: *Uczcijmy bohatera narodowego*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 5–6, s. 22; *Uczczenie 100-letniej rocznicy bohaterskiej śmierci Szymona Konarskiego*, „Szlakiem Reformacji” 1939, nr 1–3, s. 18–19.

⁹⁵ E. Alabrudzińska, *Protestantyzm w Polsce...*, dz. cyt., s. 207. Szerzej: M. Kosman, *Litewska Jednota Ewangelicko-Reformowana...*, dz. cyt., s. 139–140. Zob. S. C., *Nasze Czwartki...*, art. cyt., s. 21.

⁹⁶ E. Alabrudzińska, *Protestantyzm w Polsce...*, dz. cyt., s. 207–208; M. Kosman, *Litewska Jednota Ewangelicko-Reformowana...*, dz. cyt., s. 91–92. O funkcjonowaniu komisji synodalnych, m.in. wydawniczej, szerzej w: P. Dilis, *Synod Wileńskiego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w 1936 r.*, art. cyt., s. 22–23; P. Dilis, *Rzut oka na pracę kościelnospołeczną Wileńskiego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego...*, art. cyt., s. 19–20.

Pomimo podejmowania tematyki konfesyjnej, osoby publikujące na łamach „*Szlakiem Reformacji*” nie poświęciły wiele uwagi zagadnieniom wyjaśniającym teologię ewangelicką. W każdym z numerów pojawiły się pojedyncze teksty, objaśniające czytelnikom na przykład problem predestynacji czy znaczenia śpiewu kościelnego⁹⁷.

Podsumowanie

Międzywojenne wydawnictwa prasowe tradycji ewangelicko-reformowanej, w tym „*Szlakiem Reformacji*”, uważano za całkiem udane inicjatywy. W ich redakcjach brakowało wprawdzie zawodowych dziennikarzy, ale braki te nadrabiane były przez dobrych publicystów.

Czasopismo „*Szlakiem Reformacji*” ukazywało Jednotę Wileńską jako prężną organizację zainteresowaną swoim rozwojem, opartym na wielowiekowych fundamentach, ale również niedocenioną w tamtych czasach. W ramach polskiego protestantyzmu bardziej skupiano się na kontrowersjach podnoszonych przez Kościół Ewangelicko-Reformowany w RP oraz Wileński Kościół Ewangelicko-Reformowany, wzajemnych oskarżeniach (często słusznych) oraz nieustannym poczuciu zagrożenia. Działo się to w trudnym okresie tworzenia się na nowo państwa polskiego i odbudowy wyzwolonego spod zaborców społeczeństwa.

„*Szlakiem Reformacji*” pomimo krótkiego okresu, w którym się ukazywało, spełniło swoją rolę jako nie tylko dobre czasopismo konfesyjne, ale również propagator polskiej historii i kultury na obszarze dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Polski protestantyzm nadal może odwoływać się do tej historii i czerpać z niej garściami.

Bibliografia

1. *400-lecie Reformacji Genewskiej*, „*Szlakiem Reformacji*” 1936, nr 1–2, s. 37–38.
2. Alabrudzińska E., *Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939*, Toruń 2004.
3. Alabrudzińska E., *Kościół ewangelicki na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Toruń 1999.
4. Bojan, *Zamęt u kalwinów (dokończenie)*, „*Gazeta Kościelna*” 1938, nr 34, s. 535–537.
5. Cherner E., *Słownik biograficzny duchownych ewangelicko-reformowanych. Jednota Litewska i Jednota Wileńska 1815–1939*, Warszawa 2018.

⁹⁷ Zob. J. Tomesz, *Znaczenie pieśni kościelnej*, „*Szlakiem Reformacji*” 1937, nr 2, s. 17–18; W. Wrzos, *Predestynacja a Pismo Św.*, „*Szlakiem Reformacji*” 1936, nr 1–2, s. 3–9.

6. Czarnocki S., *Erazm z Rotterdamu. (1467–1536)*, „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 3–4, s. 4–6.
7. Dilis P., *Mój pobyt na Wołyniu*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 1, s. 24–25.
8. Dilis P., *Rzut oka na pracę kościelno-społeczną Wileńskiego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w roku synodalnym 1936–37*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 3–4, s. 17–20.
9. Dilis P., *Synod Wileńskiego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w 1936 r.*, „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 3–4, s. 19–23.
10. Dilis P., *400-lecie Reformacji w Genewie*, „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 3–4, s. 16–18.
11. *Enuncjacja Konsystorza Ewangelicko-Reformowanego w RZPL Polskiej*, „Słowo” 1937, nr 182, s. 4.
12. *Francja ewangelicka*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 4, 7–13.
13. Gastpary W., *Polskie czasopisma ewangelickie aż do drugiej wojny światowej*, „Rocznik Teologiczny” 1975, z. 1, s. 87–117.
14. Gizbert-Studnicki W., *Stosunek Państwa do Jednoty Litewskiej za czasów dawnej Rzplitej Polskiej*, „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 1–2, s. 27–31.
15. Gorodiszcz P., *Refleksje i plon Wszechświatowego Kongresu Kościołów w Anglii w roku ubiegłym*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 2–3, s. 23–27.
16. [Goście z Anglii wśród nas], „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 5–6, s. 13.
17. Grelewski S., *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*, Lublin 1937.
18. Gruda T., *Europa dzisiejsza*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 1, s. 10–12.
19. Gruda T., *Europa dzisiejsza (dokończenie)*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 2, s. 15–17.
20. Hintz M., Hucal M., *Wielowymiarowość ewangelickiego prawa kościelnego. Analiza porównawcza i teologiczno-prawna*, Warszawa 2018.
21. Hłasko E., *Wybór superintendentów w rozwoju historycznym Jednoty Litewskiej*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 1, s. 24–26.
22. Hulka-Laskowski P., *Bezbożnictwo*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 1–2, s. 7–12.
23. Hulka-Laskowski P., *„Pro domo mea”*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 5–6, s. 23–28.
24. Hulka-Laskowski P., *Nasz akces*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 1, s. 2–4.
25. Hulka-Laskowski P., *Powrót Orzeszkowej*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 2, s. 5–8.
26. Iżycki-Herman B., *Wyjaśnienie Kolegium Kuratorów Kościoła Wileńskiego Ewang.-Reform.*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 3–4, s. 1–2.
27. Iżycki-Herman B., *Bądźmy gotowi!*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 1, s. 17–19.
28. Iżycki-Herman B., *Pamiętajmy o kresach zakordonowych*, „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 1–2, s. 16–19.
29. Jakubenas P., *Przemówienie żałobne Ks. Dr-a P. Jakubenasa Superintendenta Generalnego Kościoła Ewang.-Reform. na Litwie*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 4, s. 6–9.
30. Jastrzębski M., *Praca duszpasterska w Wileńskim Kościele Ewangelicko-Reformowanym*, „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 1–2, s. 34–37.
31. Jastrzębski M., *Oblicze duchowe w 1936 roku*, „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 5–6, s. 4–5.
32. Jelinek E., *Szkoły niedzielne w Polsce*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 5–6, s. 31–33.
33. *Jubileusz ks. prof. Konstantego Kurnatowskiego*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 2–3, s. 32–34.

34. Kłaczkow J., *Protestanckie wydawnictwa prasowe na ziemiach polskich w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, Toruń 2008.
35. Kłaczkow J., *Czasopiśmiennictwo protestanckie w Polsce w latach 1918–1939*, Toruń 2003.
36. *Kolonie letnie w Omelanach 1938 r.*, „*Szlakiem Reformacji*” 1938, nr 5–6, s. 31–32.
37. Kosman M., *Kalwini wileńscy w okresie międzywojennym*, „*Euhemer – Przegląd Religioznawczy*” 1987, nr 1, s. 69–93.
38. Kosman M., *Litewska Jednota Ewangelicko-Reformowana od połowy XVII wieku do 1939 roku*, Opole 1986.
39. Kulikowski L., *Rozwody w Kościele wileńskim*, „*Szlakiem Reformacji*” 1937, nr 5–6, s. 11–23.
40. Kurnatowski K., *Kościół Ewangelicki na Litwie*, „*Szlakiem Reformacji*” 1939, nr 5, s. 8–12.
41. Kurnatowski K., *W 100-letnią rocznicę bohaterskiej śmierci Szymona Konarskiego. Kazanie wygłoszone w dniu 26.II.1939 r. w kościele wileńskim ewang.-reformowanym*, „*Szlakiem Reformacji*” 1939, nr 1–3, s. 6–9.
42. Kurnatowski K., *Ks. Aleksander Kawelmacher*, „*Szlakiem Reformacji*” 1938, nr 2–3, s. 28–32.
43. Kwiatkowski W., *Szymon Konarski na tle swej epoki 1839–1939*, Wilno 1939.
44. Lechicki C., *Zawstydzające zaniedbanie*, „*Szlakiem Reformacji*” 1937, nr 1, s. 20–24.
45. Lechicki C., *Najpilniejszy postulat*, „*Szlakiem Reformacji*” 1937, nr 2, s. 9–14.
46. Lechicki C., *Kto to był Hozjusz?*, „*Szlakiem Reformacji*” 1937, nr 1, s. 10–16.
47. Michalak G., *Warszawska Parafia Filialna Ewangelicko-Reformowana Synodu Wileńskiego (Jednoty Wileńskiej) w latach 1933–1939*, „*Gdański Rocznik Ewangelicki*” 2020, t. XIV, s. 83–108.
48. Michalak G., *Nabożeństwo ewangelicko-reformowane w parafii warszawskiej w XIX wieku*, „*Rocznik Teologiczny*” 2019, nr 1, s. 81–98.
49. Michalak G., *Jednota ewangelicko-reformowana w Wilnie na tle wydarzeń przedwojennia niepodległości polskiej. 1915–1922*, [w:] *Ewangelicy w Niepodległej*, red. E. Józwiak, M. Karski, Warszawa 2018, s. 69–79.
50. *Nadesłane książki i pisma*, „*Zwiastun Ewangeliczny*” 1936, nr 22, s. 213.
51. Niedzielski J., *Czy bolszewizm jest religią?*, „*Szlakiem Reformacji*” 1936, nr 5–6, s. 9–111.
52. *Nowe cenne wydawnictwo*, „*Szlakiem Reformacji*” 1936, nr 1–2, s. 48–49.
53. *Odgłosy konferencji wileńskiej*, „*Szlakiem Reformacji*” 1936, nr 1–2, s. 33–34.
54. Piasecki A., *Duch Wielkiego Marszałka czuwa. Kazanie wygłoszone w dniu 19.III.1939 r. w wileńskim kościele ewang.-reformowanym*, „*Szlakiem Reformacji*” 1939, nr 1–3, s. 3–5
55. Piasecki A., [„*Bibliografia*”], „*Szlakiem Reformacji*” 1938, nr 5–6, s. 55–62.
56. Piasecki A., *Wpływ reformacji na kulturę. Odczyt wygłoszony na akademii reformacyjnej w dniu 1 listopada 1936 roku*, „*Szlakiem Reformacji*” 1936, nr 5–6, s. 6–8.
57. Piasecki A., Jastrzębski M., *Protokół posiedzenia konferencji przedstawicieli Jednot Ewangelicko-Reformowanych Warszawskiej i Wileńskiej, które odbyło się 26 stycznia 1936 r. w sali Konsystorza Ewangelicko-Reformowanego w Wilnie przy ulicy Zawalnej Nr. 11*, „*Szlakiem Reformacji*” nr 1936, 1–2, s. 31–33.

58. *Pogrzeb ś.p. Superintendenta Generalnego Wileńskiego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego Ks. Michała Jastrzębskiego*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 4, s. 14–15.
59. *Pokojowa konferencja w Larviku w dniach 23–30 sierpnia 1938 roku*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 5–6, s. 23–25.
60. Pospiszyl J., *Kazanie synodalne wygłoszone przez ks. J. Pospiszyla w kościele wileńskim ewangelicko-reformowanym dnia 30 maja 1937 roku*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 3–4, s. 8–11.
61. *Przemówienie inauguracyjne ks. prof. dra Konstantego Kurnatowskiego, Superintendenta Generalnego Kościoła Wileńskiego Ew. Reform. w kościele wileńskim dn. 18 września 1938*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 5–6, s. 1–3.
62. Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne [Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, LVIA], F606-9. [*Rada Kościelna. Varia do 1940*].
63. *Regulamin Rad Kościelnych działających na terenie jurysdykcji Synodu Wileńskiego Ewangelicko-Reformowanego*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 3–4, s. 31–34.
64. S. C., *Nasze Czwartki*, „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 1–2, s. 19–22.
65. Sakowicz W., *40-lecie duszpasterstwa Ks. Dra Pawła Jakubenasa superintendenta generalnego Litwy*, „Szlakiem Reformacji” 1939, nr 1–3, s. 16–17.
66. Sakowicz W., *Rola Marianny Grużewskiej w dziejach Kościoła Ew.-Ref. na Żmudzi w wieku XVII*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 3–4, s. 21–26.
67. Sakowicz W., [„Bibliografia”], „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 3–4, s. 39–42.
68. Sakowicz W., *Ks. Szymon Zacius. Pierwszy Superintendent Wileński*, „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 3–4, s. 7–10.
69. *Synod Nadzwyczajny Wileńskiego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w dn. 17–18 września 1938 r.*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 5–6, s. 27–30.
70. Szeruda J., *O jedność chrześcijan*, „Szlakiem Reformacji” 1939, nr 4, s. 3–6.
71. Szeruda J., *O jedność chrześcijan (ciąg dalszy)*, „Szlakiem Reformacji” 1939, nr 5, s. 12–14.
72. *Szlakiem oszczerstw*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 5–6, s. 28–29.
73. *Ś.p. Ks. Dr Aleksander Schoeneich*, „Szlakiem Reformacji” 1939, nr 5, s. 15.
74. *Ś.P. Wacław Mackiewicz. Kurator Synodu i Członek Konsystorza*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 5–6, s. 33.
75. *Święto Matki w Zborze Wileńskim*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 2–3, s. 35–37.
76. Tomesz J., *Znaczenie pieśni kościelnej*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 2, s. 17–18.
77. *Uczcijmy bohatera narodowego*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 5–6, s. 22.
78. *Uczenie 100-letniej rocznicy bohaterskiej śmierci Szymona Konarskiego*, „Szlakiem Reformacji” 1939, nr 1–3, s. 18–19.
79. Uljasz A., *Czasopisma wyznaniowe na straży polskości. Z przeszłości prasy luterkańskiej i kalwińskiej do 1939 roku*, „Rocznik Bibliologiczno-Prasoznawczy” 2010, nr 2, s. 63–78.
80. *Uroczystości ordynacyjne w Wileńskim Kościele Ewangelicko-Reformowanym*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 5–6, s. 30–31.
81. *Uroczystości Skargi w Wilnie w 300-letnią rocznicę zgonu*, „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 5–6, s. 27–29.
82. [*Uroczystość poświęcenia Misyjnego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Białymstoku*], „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 5–6, s. 12–13.
83. Wańkowicz M., *Prawosławni kalwini*, „Kurjer Poranny” 1938, nr 246, s. 3–4.

84. *Warszawa – Wilno*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 3–4, s. 3–7.
85. *Wartość szkółki niedzielnej*, „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 5–6, s. 11.
86. *Wiadomości ze Świata i Kościoła*, „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 1–2, s. 39.
87. Witkowska A-J., *List do redakcji*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 1, s. 26–27.
88. Witkowski Z., Szostkiewicz S., *Do ogółu P.T. Parafian [warszawskiego filiału ewangelicko-reformowanego]*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 2–3, s. 34–35.
89. Wrzos W., *Predestynacja a Pismo Św.*, „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 1–2, s. 3–9.
90. *[Z działalności Koła Pań przy Parafii Ewang.-Ref. w Wilnie]*, „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 5–6, s. 14–15.
91. Zadźwiński W., *Z powodu nowej ustawy wyznaniowej w Polsce*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 1, s. 13–16.

Dr Grzegorz Michalak – historyk, autor licznych publikacji i wystąpień konferencyjnych, których tematyką jest szeroko pojęta historia Warszawy w okresie XIX i XX w. ze szczególnym uwzględnieniem spraw społecznych, przestrzeni miejskiej, działalności pruskich władz w okresie 1796–1806; dzieje Żydów w miastach mazowieckich – począwszy od osadnictwa, poprzez relacje polsko-żydowskie, a skończywszy na ich zagładzie w czasach okupacji niemieckiej – oraz historia polskiego protestantyzmu, w tym ewangelickiej społeczności Wilna i Warszawy.